

O. dr Stanisław Jaromi, ofmconv
Kraków

KONCEPCJA EKOLOGII LUDZKIEJ WEDŁUG JANA PAWŁA II

Twórcze odczytywanie nauczania bł. Jana Pawła II w kontekście współczesnych wyzwań kultury i nauki jest stale ważnym i inspirującym zadaniem. Możemy z odwagą pytać, jaką rolę w rozwiązaniu współczesnych dylematów może pełnić myśl Jana Pawła II? jak jej treści mogą wpływać na tworzenie nowej, integralnej idei przewodniej we współczesnych dylematach cywilizacyjnych? oraz jak będą one funkcjonować w kontakcie z innymi wielkimi koncepcjami budowania ładu społecznego?

1. Papieska metodologia refleksji nad relacją człowieka i przyrody

Wyzwania i pytania jakie przed nami stawia świat sprawiają, że warto raz jeszcze “zanurzyć się” w nauczanie Jana Pawła II i szukać tam wskazówek czy inspiracji. Uzasadnień dla tego typu badań jest wiele. Może to być chęć analizy relacji człowieka i przyrody w perspektywie filozoficznej i teologicznej czy poszukiwanie płaszczyzn harmonijnego zbliżenia tematów nauk przyrodniczych, filozofii i religii¹.

Wprawdzie problematyka ekologiczna nie należy do głównych wątków refleksji Jana Pawła II i wśród licznych jego wypowiedzi można wskazać tylko kilka tekstów jednoznacznie poświęconych sprawom środowiska naturalnego, jednakże kwestia ekologiczna często pojawia się w kontekście innych wątków papieskiego nauczania: w jego analizach sytuacji człowieka, współczesnej cywilizacji i kierunków jej rozwoju, w katechezie o stworzeniu czy rozważaniach o relacji pomiędzy nauką i wiarą. Można powiedzieć, iż w ciągu 27 lat pontyfikatu przybrała ona postać dojrzałej, całościowej koncepcji określanej jako *ecologia humana* czyli papieskiej koncepcji ekologii ludzkiej².

Materiał do refleksji nad zagadnieniami ekologii ludzkiej obejmuje tematykę interdyscyplinarną, z pogranicza nauk przyrodniczych, ekonomicznych i społecznych, często wkraczając także w dziedzinę etyki a nawet nauk teologicznych. Odwołuje się też

---

¹ W artykule zastosowano następujące skróty:

CA - Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus* z 1 maja 1991 r.

EV - Jan Paweł II, Encyklika *Evangelium Vitae* z 25 marca 1995 r.

FC - Jan Paweł II, Adhortacja *Familiaris consortio* z 22 listopada 1981 r.

GS - Paweł VI, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, 7 grudnia 1965 r.

RH - Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis* z 4 marca 1979 r.

SrS - Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis* z 30 grudnia 1987 r.

² Szersze analizy problematyki ekologicznej w nauczaniu Kościoła zob: Jaromi S., (2004), *Ecologia humana – chrześcijańska odpowiedź na kryzys ekologiczny*, Kraków: Wydawnictwo Bratni Zew; Jaromi S., Olszewski M. (2010), *Eco-book o Eko-Bogu*, Kraków: Wydawnictwo Salwator.

do dyscyplin empirycznych, takich jak: ekologia, biologia ewolucyjna, demografia, politologia, a także do nauk prawnych i ekonomicznych. Nie traktuję go jednak jako algebraicznej sumy owych treści, lecz jako względnie zwarty system poglądów, który przyjmuje postać oryginalnego projektu koncepcyjnego; projektu, dla którego materiał z rozległego spektrum zagadnień ekologicznych jest zawsze selekcjonowany przez tematy nauczania papieskiego.

W budowaniu konstrukcji moich tez towarzyszyły mi, zauważone u Jana Pawła II, pewne idee przewodnie, jak: a) dążenie do przewyższania fragmentarycznych ujęć proponowanych przez poszczególne dyscypliny i specjalizacje na rzecz całościowych wizji; b) przekonanie, że dziś nie daje się powiedzieć niczego sensownego o przyrodzie bez odwołania się do nauk przyrodniczych; c) ale też nowe pytania formułowane w kontakcie z odkryciami naukowymi prowadzą do kolejnych istotnych zagadnień.

2. Troska o środowisko życia

Właściwa perspektywa traktowania przez Jana Pawła II spraw środowiska została przedstawiona przez niego m.in. w ośrodku ONZ w Nairobi, gdy jasno powiedział: „Kościół katolicki rozważa kwestię troski o naturalne środowisko z punktu widzenia osoby ludzkiej”³. Już obszerny dokument kościelny na ten temat *Raport Stolicy Apostolskiej nt. ochrony środowiska naturalnego człowieka dla sztokholmskiej konferencji Narodów Zjednoczonych* z 1972 r. uznawał człowieka „centralnym punktem odniesienia ekologii”⁴. Zaś Paweł VI w swym liście przesłanym na tę konferencję wraz z wymienionym raportem pisał: „człowiek jest pierwszym i największym bogactwem Ziemi”⁵. Dlatego to – kontynuujemy myśl Jana Pawła II z Nairobi – każdy program ekologiczny musi w pełni respektować godność tych wszystkich, na których życie mógłby wywrzeć wpływ. Na problemy związane z naturalnym środowiskiem człowieka należy patrzeć poprzez pryzmat żywych ludzi, ich rodzin, uznawanych przez nich wartości, ich unikalnego społecznego i kulturowego dziedzictwa⁶.

Zasadność takiego ustawienia sprawy jest niewątpliwa. Potwierdza ją szereg przykładów. O licznych konsekwencjach braku szacunku dla tej zasady w krajach Trzeciego Świata, polegających na kopiowaniu w nich modeli społeczno-kulturowych i ekonomiczno-technologicznych z krajów wysoko rozwiniętych, pisze francuski ekonomista, doradca gospodarczy w wielu krajach i prezes *Comité Catholique contre la Faim et pour le Développement* (CCFD – Katolicki Komitet do Walki z Głodem i na Rzecz Rozwoju) Gabriel Marc w swej autobiograficznej książce pt. *Rozwój potrzebuje*

---

³ Jan Paweł II (1985), Przemówienie w ośrodku ONZ ds. ochrony środowiska (UNEP) oraz ds. osiedli ludzkich (INCHS) 18.08.1985 r., *L'Osservatore Romano* – wyd. polskie, numer nadzwyczajny II (71), s. 12n.

⁴ Stanowisko Stolicy Apostolskiej wobec ochrony środowiska naturalnego człowieka (raport dla konferencji ONZ o ochronie środowiska odbytej w Sztokholmie w dniach 5-17.06.1972 r.) (1973, s. 77).

⁵ Paweł VI, List do sekretarza generalnego konferencji Narodów Zjednoczonych o ochronie środowiska w Sztokholmie 1.06.1972 r., *Chrześcijanin w świecie*, 1973 nr 2(22), s. 70.

⁶ Jan Paweł II, Przemówienie w ośrodku ONZ ds. ochrony środowiska (UNEP), dz. cyt.

wykonawców. O początkach swej pracy w Afryce mówi: „... uważaliśmy za rzecz słuszną narzucenie nieco szybszego tempa i wyrwanie Afrykańczyków z tego, co uważaliśmy za lenistwo i ignorancję. Zlekceważyliśmy ostrzeżenie kilku humanistów, w większości chrześcijańskich, którzy woleliby, żeby wychodzić od człowieka, a nie od teorii, ich głosy rychło przestały się liczyć. Zapomnieliśmy tylko o jednym: o realnym istnieniu i regeneracyjnych zdolnościach kultur oraz sile ich desperackiego oporu wobec szoku przemysłowego” (Marc, 1988, s. 101n). Dodatkową ilustracją mogą być masowe protesty ludzi wobec różnych inwestycji preferowanych przez rządy i instytucje międzynarodowe, jak na przykład przeciw budowie zapór wodnych, elektrowni jądrowych czy przeciw wycinaniu lasów tropikalnych.

Czas już – woła Jan Paweł II – by człowiek stworzony na obraz Boga, ponownie stał się panem oraz celem nauki i techniki po to, ażeby dzieło jego ducha i rąk nie pochłonęło jego samego i świata, który go otacza⁷. Już czas pokonać jedną z największych słabości współczesnej cywilizacji: niewłaściwą wizję człowieka⁸. Już czas realizować „jedyne naturalne i nieuchronne przeznaczenie człowieka” – tzn. aby w pełni był człowiekiem i to gotowym do spotkania z innymi ludźmi, aby wspólnie realizować projekt humanizacji świata⁹. Czas już także przełamać wszelkie przeszkody, jakie znajdują się na drodze ulepszenia środowiska i poprawy warunków życia całej ludzkiej społeczności¹⁰. Sytuacja świata współczesnego, obecny stan środowiska naturalnego domagają się rozwiązań odważnych i twórczych, ale przede wszystkim zgodnych z autentyczną godnością człowieka (RH 16). Realizacja tych postulatów to właśnie papieska „ekologia ludzka”.

3. W stronę nowej etyki ziemi

Widząc ambiwalentny charakter współczesnego świata, Jan Paweł II dostrzega zarówno świat jak i cienie. Mówiąc o złowrogich skutkach przemocy i nienawiści, Papież wśród jej przyczyn wymienia m.in. niesprawiedliwy podział zasobów ziemi, handel bronią i narkotykami oraz „zasiew śmierci, jaki dokonuje się przez bezmyślne naruszenie równowagi ekologicznej” (EV 10).

Zaś kreśląc znaki pozytywne zwraca uwagę m.in. na wszelkie „gesty gościnności, poświęcenia i bezinteresownej troski”, które kładą głębokie fundamenty owej „cywilizacji miłości i życia”, bez której egzystencja osób i społeczeństw traci swój najbardziej ludzki sens (EV 27). W tej samej, pozytywnej perspektywie Jan Paweł II widzi „nową wrażliwość” przeciwną wojnie jako metodzie rozwiązywania konfliktów,

---

⁷ Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli świata nauki i sztuki w Wiedniu 12.09.1983 r., *L'Osservatore Romano*, 1983 nr 9(45), s. 14.

⁸ Jan Paweł II, Orędzie do CELAM w Puebla 28.01.1979 r., w: Jan Paweł II, *Nauczanie społeczne*, t. 2, 1978-1979, Warszawa 1982, s. 237.

⁹ Jan Paweł II, *Przemówienie do młodzieży we Florencji 19.10.1986 r.*, OR 1986 11-12(85-86), s. 7.

¹⁰ Jan Paweł II, Przemówienie w ośrodku ONZ ds. ochrony środowiska (UNEP), dz. cyt.

czy karze śmierci jako narzędziu „uprawnionej obrony” (EV 27)¹¹. Z zadowoleniem wita też Ojciec Święty „wzrost zainteresowania jakością życia oraz ekologią”, a także ożywienie refleksji etycznej wokół życia, w tym powstanie i rozwój bioetyki. Jego encyklika *Evangelium vitae* – w opinii niektórych badaczy – wyznacza nowy paradygmat ujmowania zagadnień bioetycznych i jest chrześcijańską kontrpropozycją, wobec ekocentrycznej bioetyki laickiej¹².

W modelu bioetyki Jana Pawła II życie jest pierwszym podmiotem refleksji etycznej i podstawową wartością etyczną powierzoną nam przez Boga jako ‘rzeczywistość święta’. Zastosowanie metod eksperymentalno-empirycznych nie wystarcza zatem do wyjaśnienia istoty życia ludzkiego, gdyż nie jest ono ‘produktem’ laboratorium naukowego, ale jest ‘darem’, rzeczywistością zastaną przez lekarza, biologa, pacjenta. Bioetyka ta ma charakter holistyczny, zarówno jeśli chodzi o rozumienie człowieka, jak i ludzkiej moralności; dotyczy wszystkich aspektów etyki ekologicznej i etyki medycznej ujmowanych łącznie jako ‘ekologia ludzka’(EV 42)¹³.

To ujęcie przejawia swój charakter pedagogiczny i formacyjny, bowiem jego celem jest wychowywanie człowieka do akceptacji stylu życia promującego pełną ekologię ludzką (Chomik, 1995, s. 97-108). Charakterystyczne jest, że ‘ekologia ludzka’ w ujęciu Jana Pawła II integralnie łączy się z kwestią ekologiczną (tj. „ochroną naturalnych ‘habitatów’ różnych gatunków i form życia” (EV 42; CA 38) oraz kwestią społeczną ochrony życia ludzkiego. Silny akcent jest przy tym położony na rodzinę, jako pierwszą i podstawową komórkę „ekologii ludzkiej”, gdzie następuje pierwszy etap tworzenia i rozwijania więzi społecznych i odniesień do świata przyrody. Środowisko rodziny, które ze swej natury powinno być „sanktuarium życia”, „miejscem, w którym życie, dar Boga, może w sposób właściwy być przyjęte i chronione przed licznymi atakami, na które jest wystawione, może też rozwijać się zgodnie z wymogami prawdziwego ludzkiego wzrostu” (CA 39; EV 11, 59, 92)¹⁴, samo w sobie wymaga szczególnej opieki.

"Ekologię rodziny" promował w swych pracach Włodzimierz Fijałkowski (2001), postulując tworzenie środowiska sprzyjającego rozwojowi osoby zwłaszcza w zakresie prokreacji. Integralnie i podmiotowo traktowana ludzka płciowość jest ważną częścią środowiska wewnętrznego osoby ludzkiej – twierdził wybitny lekarz - i jako taka domaga się działań zgodnych z prawami natury oraz ochrony przed dewastacją.

Traktując kwestię szeroko i wieloaspektowo powiemy, że środowisko naturalne i otoczenie społeczne są spójnie ze sobą powiązane; biosfera nie jest czymś poza socjosferą a kultura współkonstruuje przyrodę. Każda próba alienacji człowieka wobec przyrody jest w konsekwencji działaniem przeciw kulturze życia, ale też wszelkie próby

---

¹¹Problem kary śmierci w kontekście encykliki *Evangelium vitae*, w: J. Brusilo (red.), *Evangelium vitae – dobra nowina o życiu ludzkim*, Kraków 1995, s. 97-129.

¹² Zob. G. Russo, *L'enciclica Evangelium vitae e metodi della bioetica*, Russo Bioetica, s. 367-378; za: Otowicz (1998, s. 75).

¹³Analizy metaprzmiotowe szeroko prezentuje R. Otowicz, *Etyka życia*, dz. cyt., s. 13-146.

¹⁴ Omówienie zagadnienia: Gubała (1995, s. 69-81).

ochrony przyrody muszą obejmować ów kontekst społeczny. Także wszelkie koncepcje rozwoju społecznego nie mogą pomijać orientacji 'środowiskowej' i odpowiedzialności za świat przyrody, w który wpisana jest ludzka egzystencja. Rozwój więc musi być stały, trwały, zrównoważony, musi obejmować czynnik społeczny, ekonomiczny oraz ekologiczny i środowiskowy. Taka sieć powiązań (retynizacja) obejmuje całokształt życia biologicznego oraz sprzyja kulturze i ochronie wszelkiego życia.

4. Odpowiedzialność za cały kosmos

Wśród pozytywnych znaków współczesności Jan Paweł II odnotowuje również rosnącą świadomość „potrzeby poszanowania integralności i rytmów natury” (SrS 26) oraz wzywa do poszanowania „bytów tworzących widzialną naturę”, tj. kosmosu, który wyróżnia się pewnym porządkiem. Argumenty za uszanowaniem owego kosmicznego porządku – według Jana Pawła II – wynikają z lepszego uświadomienia sobie, że nie można bezkarnie używać różnego rodzaju bytów, żyjących czy nieożywionych (składników naturalnych, roślin, zwierząt) w sposób dowolny. Przeciwnie, należy – po pierwsze – brać pod uwagę „naturę każdego bytu” oraz – po drugie – „ich wzajemne powiązanie w uporządkowany system” (SrS 34).

Jan Paweł II w kontekście omawianego problemu nawiązuje do tezy z konstytucji soborowej *Gaudium et spes* głoszącej, że „wszystkie rzeczy... mają własną trwałość, prawdziwość, dobroć i równocześnie własne prawa i porządek, które człowiek winien uszanować” (GS 36.). Źródłem kryzysu ekologicznego jest arbitralne i w rezultacie szkodliwe używanie stworzeń, naruszanie ich praw i naturalnego porządku, bez uszanowania „immanentnej celowości dzieła stworzenia”¹⁵. Dlatego to, w owym powszechnym dążeniu do ładu w kosmosie - konkluduje Jan Paweł II – człowiek musi nauczyć się szanować naturę, ochraniać ją i ulepszać, zapobiegać i ograniczać skutki tak zwanych katastrof naturalnych¹⁶.

Teza o wzajemnym powiązaniu w uporządkowany system żyjących czy nieożywionych składników przyrody wyraża racjonalną koncepcję opartą na systemowej wizji świata i jest zbieżna z myśleniem ekologicznym (Zięba, 1998, s. 68-75). W opinii Papieża ład, porządek, jedność są cechami kosmosu, a więc nie tylko biosfery, ale całego wszechświata. Odnoszone są zatem nie tylko do konkretnych struktur materialnych, ale przede wszystkim do tego, co jest dynamiczną, ewoluującą, uniwersalną rzeczywistością nazywaną wszechświatem.

Dążenie do owego wyżej zarysowanego porządku kosmicznego nie może być oderwane od poszanowania wymogów moralnych. Jan Paweł II kładzie bardzo duży

---

¹⁵ Jan Paweł II, Katecheza z 2.04.1986 r., w: Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Ojca Stworzyciela*, Città del Vaticano 1987, s. 255.

¹⁶ Apel w sprawie Sahelu w Ouagadougou 10.05.1980 r., w: Jan Paweł II, *Nauczanie społeczne*, t. 3, 1980, Warszawa 1986, s. 393.

nacisk na ścisły związek rozwoju współczesnej cywilizacji oraz proporcjonalnego rozwoju moralności i etyki (RH 15; SrS 34.36)¹⁷. To normy moralne stoją na straży ochrony życia w świecie i jest konieczne, aby im było podporządkowane wdrażanie różnych zdobyczy nauki¹⁸. Ład moralny w stosunkach między człowiekiem i przyrodą został ustanowiony „od początku” przez samego Stwórcę, a wyrażony został w sposób symboliczny w zakazie spożywania „owocu drzewa” (por. Rdz 2, 16-17) (SrS 34). Zatem, jak wynika z tych analiz, papieska wizja egzystencji człowieka w świecie stworzeń domaga się, aby ten, który jest „jedynym na świecie stworzeniem, którego Bóg chciał dla niego samego” (GS 24), uszanował, ochraniał i ulepszał ład kosmiczny i moralny w całym, dostępnym sobie świecie.

Ignorowanie tych prawd oraz niechęć do respektowania całości praw przyrody prowadzą do degradacji i śmierci. Niestety, dopiero sytuacja kryzysu ekologicznego i jego następstwa w postaci chorób i przedwczesnych zgonów uświadomiły nam złożoność sytuacji. Instrumentalne i koniunkturalne podejście do przyrody spowodowało zerwanie harmonii w świecie i zatracenie sieci powiązań; w tym przede wszystkim zagubienie obrazu Ziemi, jako Bożego daru i matki karmicielki. Obraz przyrody, w którym jest miejsce na dostrzeżenie jej wartości, inspiruje nową odpowiedzialność i solidarność, ułatwiającą odbudowanie właściwych relacji pomiędzy ludźmi a przyrodą¹⁹.

5. Koncepcja *ecologia humana*

Widzimy zatem, że koncepcja *ecologia humana* rozszerza zbiór zagadnień w rozległej dziedzinie kontaktów człowieka z przyrodą, stanowiąc harmonijne zespolenie teorii przyrodniczych i społecznych z zagadnieniami humanistyki i kultury oraz centralną dla teizmu chrześcijańskiego tezę o roli Stwórcy kierującego procesami ewolucji świata. Centralne zagadnienie filozoficznej debaty o statusie *ecologiae humanae* stanowią konkretne kwestie dotyczące egzystencji człowieka, a więc ten fragment przyrody, którym sami jesteśmy. Kryzys ekologiczny pokazał, że człowiek nie tylko niewłaściwie ujmuje świat, lecz również wykazuje brak wiedzy o sobie samym i swych relacjach z przyrodą, o tym kim jest jako człowiek, jaka jest jego świadomość i system wartości.

Główną osią integracji jest właściwa wizja życia, które manifestuje się zarówno w wymiarze biologicznym, jak i kulturowym, etycznym i religijnym. W *ecologia humana* życie w ogóle oraz życie i zdrowie człowieka ujmowane są jako wartości najwyższe, ale nie absolutne. Naczelną normą jest godność osoby ludzkiej. Środowisko społeczno-

---

¹⁷ Jan Paweł II, *Przemówienie do Europejskiego Towarzystwa Fizycznego 30.03.1979 r.*, w: *Nauczanie społeczne*, t. 2, dz. cyt., s. 101.

¹⁸ Por. *Przemówienie do Europejskiego Towarzystwa Fizycznego 30.03.1979 r.*, dz. cyt., s. 101.

¹⁹ Praktyczny sposób realizacji tych zamierzeń jest przedmiotem interdyscyplinarnych dyskusji przyrodników, filozofów, teologów, prawników, ekonomistów i działaczy ekologicznych. Por. Grzegorzczak, Perzanowska, Kijas (2002).

przyrodnicze jest natomiast traktowane jako wartość podstawowa i dobro wspólne. Istotnym celem w działaniach środowiskowych jest podnoszenie jakości ludzkiego życia i to zarówno w wymiarze materialnym, jak i duchowym i intelektualnym. Dążeniom tym powinny towarzyszyć takie wartości, jak odpowiedzialność, solidarność, sprawiedliwość, umiarkowanie i powściągliwość, pokój, wolność, prawda, miłość. Mają one charakter uniwersalny; są ponadczasowe i ponadkulturowe. Stanowią fundament tożsamości i podmiotowości człowieka oraz oparcie dla jego dążeń i postępowania. Ich respektowanie powinno eliminować konflikty pomiędzy człowiekiem a światem przyrody a także pomiędzy ludźmi, bowiem brak ładu międzynarodowego i wojna stanowią jedne z najpoważniejszych katastrof ekologicznych.

Obecna w papieskiej koncepcji perspektywa ekologiczna ukazuje ściśle związki człowieka z przyrodą. Realistyczny opis miejsca i roli człowieka w biosferze opiera się na uznaniu, że zarówno człowiek, jak i przyroda, stanowią rzeczywistości autonomiczne, ale wzajemnie wielorako powiązane. Przyroda w dynamiczny sposób kształtuje człowieka i jednocześnie podlega jego wpływom. Człowiek wie, że nie może funkcjonować niezależnie od innych gatunków, ale również przestrzega zasad funkcjonowania biosfery i odpowiedzialnie dba o dobro przyrody. Wymaga to przestrzegania wielu zasad fizycznych, chemicznych, biologicznych i ekologicznych, zaś działanie przeciwne grozi degradacją życia.

Podsumowując, można powiedzieć, że szeroko rozumiana *ecologia humana* stanowi ważną dziedzinę krytycznej refleksji nad statusem wiedzy ekologicznej oraz naukowe uzasadnienie projektowanych działań społecznych. Obejmując rozległy i różnorodny tematycznie obszar problemowy, integruje różne aspekty badań przyrodniczych, społeczno-humanistycznych oraz filozoficzno-teologicznych i jest wartościową propozycją w tworzeniu nowej społeczno-ekonomiczno-kulturowej podstawy dla funkcjonowania świata. Proponuje również nowe ujęcie relacji człowiek – przyroda, które pozwala przezwyciężyć zaistniały kryzys ekologiczny oraz odpowiedzialnie i harmonijnie kształtować świat, w którym żyjemy razem z wszystkimi zwierzętami i roślinami.

Bibliografia:

- Brusiło J. (red.) (1995), *Evangelium vitae – dobra nowina o życiu ludzkim*, Kraków.
- Chomik W.S. (1995), *Ekologiczna wymowa encykliki Evangelium vitae*, w: A. Młotek, T. Reroń (red.), *Życie – dar nienaruszalny. Wokół encykliki Evangelium vitae*, Wrocław, s. 97-108.
- Fijałkowski W. (2001), *Ekologia rodziny. Ekologiczna odnowa prokreacji*, Kraków.
- Grzegorzczak M., Perzanowska J., Kijas Z.J., Mirek Z. (red.), (2002) *Mówić o ochronie przyrody. Zintegrowana wizja ochrony przyrody*, Kraków.

- Gubała W., (1995), *Rodzina – Sanktuarium życia*, w: J. Brusilo (red.), *Evangelium vitae – dobra nowina o życiu ludzkim*, Kraków, s. 69-81.
- Jan Paweł II (1978), *Przemówienie do Europejskiego Towarzystwa Fizycznego 30.03.1979 r.*, w: *Nauczanie społeczne*, t. 2, 1978-1979, Warszawa., s. 101.
- Jan Paweł II (1982), *Orędzie do CELAM w Puebla 28.01.1979 r.*, w: Jan Paweł II, *Nauczanie społeczne*, t. 2, 1978-1979, Warszawa.
- Jan Paweł II (1983), *Przemówienie do przedstawicieli świata nauki i sztuki w Wiedniu 12.09.1983 r.*, L'Osservatore Romano – wyd. polskie nr 9(45).
- Jan Paweł II (1985), *Przemówienie w ośrodku ONZ ds. ochrony środowiska (UNEP) oraz ds. osiedli ludzkich (INCHS) 18.08.1985 r.*, L'Osservatore Romano – wyd. polskie, numer nadzwyczajny II(71).
- Jan Paweł II (1986), *Przemówienie do młodzieży we Florencji 19.10.1986 r.*, L'OSSERVATORE ROMANO, 11-12(85-86), s. 7.
- Jan Paweł II (1986), *Apel w sprawie Sahelu w Ouagadougou 10.05.1980 r.*, w: Jan Paweł II, *Nauczanie społeczne*, t. 3, Warszawa.
- Jan Paweł II (1987), *Katecheza z 2.04.1986 r.*, w: Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Ojca Stworzyciela*, Città del Vaticano , s. 255.
- Jaromi S. (2004), *Ecologia humana – chrześcijańska odpowiedź na kryzys ekologiczny*, Kraków: Wydawnictwo Bratni Zew.
- Jaromi S., Olszewski M. (2010), *Eco-book o Eko-Bogu*, Kraków: Wydawnictwo Salwator.
- Marc G. (1988), *Rozwój potrzebuje wykonawców. Doświadczenia chrześcijańskiego ekonomisty*, Warszawa.
- Otowicz R. (1998) , *Etyka życia*, Kraków.
- Paweł VI (1973), *List do sekretarza generalnego konferencji Narodów Zjednoczonych o ochronie środowiska w Sztokholmie 1.06.1972 r.*, *Chrześcijanin w świecie*, nr 2(22), s. 70.
- Stanowisko Stolicy Apostolskiej wobec ochrony środowiska naturalnego człowieka (raport dla konferencji ONZ o ochronie środowiska odbytej w Sztokholmie w dniach 5-17.06.1972 r.)* (1973), *Chrześcijanin w świecie*, nr 2(22), s. 77.
- Zięba S. (1998), *Natura i człowiek w ekologii humanistycznej*, Lublin.